

KEBEBASAN BERAGAMA: GAMBARAN MALAYSIA

(The Practise on Freedom of Religion in Malaysia)

Faridah Jalil

faridah@ukm.my

Fakulti Undang-undang,
Universiti Kebangsaan Malaysia,
43600 UKM Bangi, Selangor, MALAYSIA.
Tel.: +603- 89216383

Rohizan Halim

rohizan@uum.edu.my

Kolej Undang-undang, Kerajaan dan Pengajian Antarabangsa,
Universiti Utara Malaysia,
06010 UUM Sintok,
Kedah Darul Aman, MALAYSIA.
Tel.: +604-9288086.

Abstrak

Makalah ini bertujuan membincangkan penulisan terdahulu mengenai kedudukan prinsip kebebasan beragama berkaitan hak untuk menukar agama yang termaktub dalam Perlembagaan Malaysia. Tujuan perbincangan adalah untuk memahami aliran pendapat pelbagai pihak dalam isu berkenaan kebebasan beragama di Malaysia. Lanjutan daripada itu kemungkinan dapat diuraikan dalam bentuk pemahaman yang sesuai bagi masyarakat Malaysia selaras dengan semangat Perlembagaan Persekutuan.

Kata Kunci: kebebasan beragama, hak tukar agama, Perlembagaan Persekutuan

Abstract

This article will be discussing previous literature on the status of religious freedom concerning the right to change religion enshrined in the Malaysian Constitution. Our aim is to understand the flow of the various opinions on the issue of religious freedom in Malaysia. From the discussions, hopefully we will be able to form an appropriate understanding for Malaysian community with regard to freedom to change religion in the spirit of the Federal Constitution.

Keywords: freedom of religion, the right to change religion, Federal Constitution

PENDAHULUAN

Kebebasan beragama merupakan salah satu hak kebebasan asasi yang diiktiraf oleh Malaysia kepada setiap warganegara di bawah Perlembagaan Persekutuan.¹ Pada peringkat antarabangsa, pengiktirafan diberikan terhadap hak kebebasan beragama antaranya melalui instrumen antarabangsa seperti Perisytiharan Sejagat Hak Asasi Manusia 1948 (UDHR 1948) serta Waad Antarabangsa Berkaitan Hak Sivil dan Politik 1966 (ICCPR 1966).² Kebanyakan negara di dunia juga mempunyai peruntukan mengenai kebebasan beragama walaupun liputan terhadap tahap kebebasan khususnya hak untuk menukar agama berbeza antara sebuah negara dengan negara yang lain.³

KONSEP KEBEBASAN BERAGAMA

Perkataan agama membawa maksud kepercayaan kepada kewujudan Tuhan atau dewa-dewa, yang telah mencipta alam sejagat dan telah memberi kepada manusia sifat kerohanian yang terus wujud selepas badannya mati.⁴ Menurut kamus undang-undang, kebebasan beragama ialah hak untuk mengikut kepercayaan agama sebagaimana yang dipilih oleh seseorang,

- 1 Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan memperuntukkan “Tiap-tiap orang adalah berhak menganuti dan mengamalkan ugamanya dan, tertakluk kepada Fasal (4), mengembangkan ugamanya”. Hak kebebasan asasi lain terkandung dalam Bahagian II Perlembagaan Persekutuan Perkara 5-13.
- 2 Prinsip-prinsip hak asasi manusia yang diluluskan oleh PBB melalui Deklarasi Sejagat Mengenai Hak-Hak Asasi Manusia (UDHR) 1948 Artikel 18 –Setiap orang adalah berhak kepada kebebasan berfikir, naluri hati dan agama; hak ini termasuklah kebebasan menukar agama atau kepercayaannya, dan kebebasan, sama ada secara bersendirian atau secara bersama dengan orang lain dan secara terbuka atau bersendirian, menganuti agama atau kepercayaannya melalui pengajaran, amalan, pemujaan dan pematuhan. Peruntukan ICCPR sedikit berbeza. Artikel 18; “Semua orang mempunyai hak kepada kebebasan berfikir, naluri hati dan agama. Hak ini hendaklah termasuk kebebasan untuk mengadakan atau mengamalkan agama atau kepercayaan pilihannya, dan kebebasan, sama ada secara individu atau secara bersama dengan orang lain dan secara terbuka atau bersendirian, menganuti agama atau kepercayaannya dalam ibadah, pemeliharaan, amalan dan pengajaran Teks UDHR dari <http://www.udhr.org/UDHR/default.htm>. Tarikh capaian pada 3 Ogos 2009. Teks ICCPR dari <http://www2.ohchr.org/english/law/ccpr.htm>. Tarikh capaian pada 3 Ogos 2009.
- 3 Contohnya Perkara 25 Perlembagaan India memperuntukkan kebebasan dalam menukar agama, manakala Perlembagaan Arab Saudi tidak membenarkan penukaran agama bagi orang Islam. Tahir Mahmood, “Islamic Law and State Legislation on Religious Conversion in India” dlm. Chibli Mallat (pnyt.), 1993. *Islam and Public Law*. London: Arab and Islamic Law Series, Graham & Trotman. hlm. 165. Laura Dudley Jenkins, “Legal Limits on Religious Conversion in India” dari <http://www.law.duke.edu/journals/lcp>. Tarikh pada 5 Mei 2011. ECLJ, “International Protection of the Right to Choose One’s Religion and Change One’s Religious Affiliation”, ACLJ, September 2007 dari http://www.eclj.org/PDF/070911_ECLJ_Report.pdf. Tarikh pada 7 Jun 2010.
- 4 Oxford Fajar. 2001. *Advance Learner’s English – Malay Dictionary*. Selangor: Fajar Bakti Sdn. Bhd.

hak untuk menyatakan pegangan agama secara terbuka tanpa ketakutan atau halangan akan dikenakan sesuatu tindakan serta hak untuk mengisytiharkan kepercayaan melalui pemujaan dan amalan, ajaran dan sebaran.⁵

Profesor Seyyed Hossein Nasr pula mentakrifkan perkataan agama sebagai berasal daripada perkataan Latin *religare* bermaksud “untuk mengikat”. Oleh itu, tindakan generasi moden di Barat yang berpendapat kebebasan beragama sebagai termasuk kebebasan untuk tidak mempunyai agama adalah bertentangan daripada maksud perkataan itu sendiri. Menurut beliau lagi perkataan “untuk mengikat” bertentangan dengan perkataan “untuk bebas”.⁶

Agama berurusan dengan fenomena spiritual dan melibatkan kepercayaan, amalan dan aturan moral yang sebahagian besarnya berkaitan dengan hal spiritual dan dianggap sebagai sesuatu yang peribadi dan berbeza daripada aspek kehidupan rasional yang lain. Kebebasan pula selalunya merujuk hak masyarakat untuk membuat sesuatu tanpa halangan atau gangguan, kebebasan bertindak atau kapasiti untuk melaksanakan pilihan atau kehendak diri. Kebebasan meliputi hak untuk melakukan apa-apa yang diinginkan oleh seseorang itu selagi perlakuan tersebut tidak mendatangkan mudarat atau kecederaan kepada orang lain. Apabila digabungkan kedua-dua perkataan tersebut, kebebasan beragama membawa maksud hak setiap individu untuk bebas menyembah Tuhan pilihannya (termasuk hak untuk tidak menyembah mana-mana Tuhan) dalam cara yang dipilih. Kebebasan beragama juga termasuk kebebasan untuk menyertai mana-mana persatuan agama pilihan tanpa ketakutan akan didakwa atau didiskriminasikan.⁷

Walau bagaimanapun, terdapat penulis yang berpendapat bahawa tiada tafsiran yang komprehensif terhadap perkataan “kebebasan”. Perkataan kebebasan dalam konteks mana-mana sistem perundangan di dunia ini merujuk keupayaan individu untuk bercakap atau melakukan apa-apa tindakan yang diinginkan atau mengelakkan diri daripada melakukan sesuatu tanpa melanggar hak orang lain atau sekatan yang dikenakan oleh undang-undang.⁸

5 Curzon, 2006. *Dictionary of Law*. Sixth Edition. Selangor: ILBS.

6 Sumber dipetik daripada Abdul Aziz Bari, “Freedom of Religion In Malaysia: It is not Complicated”, [2005] *The Law Review*, hlm. 264. Kebanyakan penulis berpendapat hak kebebasan beragama termasuklah hak untuk tidak menganut apa-apa agama. Lihat The Hon Justice Michael Kirby, “Fundamental Human Rights and Religious Apostacy- The Malaysian Case of Lina Joy” dlm. *Griffith Law Review*, 17:1, hlm. 168; Edmund Bon, “Why are We So Complicated”, [2005] *The Law Review*, hlm. 58. Di Malaysia, jika mengikut prinsip pertama Rukun Negara seharusnya setiap warganegara mempunyai pegangan agama masing-masing. Shad Saleem Faruqi, 2008. *Document of Destiny: The Constitution of the Federation of Malaysia*. Selangor: Star Publications (Malaysia) Bhd. hlm. 138.

7 Ahmad F. Yousif, “Religious Freedom, Minorities, and Islam: A Challenge to Modern Theory of Pluralism” dlm. *Jurnal IKIM* 7:1, hlm 62-63, January/June 1999.

8 Mohammad Hashim Kamali, 1998. *Freedom of Expression in Islam*. Kuala Lumpur: Ilmiah Publishers Sdn. Bhd., hlm. 7.

Kebebasan beragama merupakan asas kepada sifat semula jadi manusia dan merupakan asas yang penting dalam kehidupan sosial manusia. Gerakan bagi mendapatkan “kebebasan beragama” mendahului gerakan lain dalam sejarah perjuangan mendapatkan kebebasan asasi dan hak semula jadi manusia.⁹ Kebebasan beragama mengambil masa yang lama untuk diperolehi. Contohnya di England, selama berabad-abad lamanya, para hakim memutuskan bahawa agama Kristian merupakan sebahagian daripada undang-undang. Penafiannya merupakan satu jenayah yang boleh dihukum. Rasional peruntukan ini adalah kerana penafian Kristian boleh merosakkan masyarakat yang berasaskan agama Kristian. Walau bagaimanapun, prinsip ini telah dihapuskan lebih 30 tahun lalu.¹⁰ Ahli juri undang-undang semula jadi, John Locke, juga telah mengetengahkan konsep kebebasan beragama dalam penulisan beliau melalui *Two Treaties of Government* seawal kurun ke-17 lagi.¹¹

Konsep kebebasan beragama adalah berbeza antara negara Islam dengan Barat. Kebebasan beragama menjadi penting dalam undang-undang Islam kerana sistem perundangan Islam tidak mewujudkan pengasingan antara undang-undang dan prinsip agama. Menurut Fathi Uthman; “Tiada apa-apa jenis kuasa di negara Islam boleh digunakan untuk memaksa orang untuk memeluk Islam. Fungsi asas negara Islam, dalam hal ini, adalah untuk memantau dan menghalang kuasa-kuasa yang mungkin berusaha untuk menafikan rakyat kebebasan kepercayaan”.¹²

Di Barat pula, sistem liberal kebebasan beragama hanya boleh dipertahankan dengan memisahkan secara keseluruhan gereja dan negara. Hasilnya, masyarakat menjadi sekular dan pembahagian kehidupan rakyat kepada dua bidang, iaitu objektif merujuk urusan negara dan subjektif merujuk urusan persendirian. Agama telah dikeluarkan daripada menjadi urusan negara dan dijadikan urusan persendirian.¹³

- 9 Mohammad Imam, “Freedom of Religion Under Federal Constitution of Malaysia. A Reappraisal”, (1994) 2 *CLJ* Ixxxix (June). Menurut The Hon Justice Michael Kirby, “Fundamental Human Rights and Religious Apostasy- The Malaysian Case of Lina Joy” dlm. *Griffith Law Review*, 17(1): 168 membincangkan kebebasan beragama sebagai hak asasi manusia yang paling tua.
- 10 Sir Alfred Denning, 1949. *Freedom Under The Law*. London: The Hamlyn Lectures First Series, Stevens & Sons Limited. hlm. 46-47. Dipersetujui oleh The Hon Justice Michael Kirby, “Fundamental Human Rights and Religious Apostasy- The Malaysian Case of Lina Joy” dlm. *Griffith Law Review*, hlm 21 bahawa agama Kristian juga dahulunya mempunyai pendekatan yang sama dengan Islam bagi kes murtad.
- 11 John Locke, 2000. *Two Treaties of Government*. Hamilton, Ont.: McMaster University, daripada <http://site.ebrary.com.lib.uum.Doc?id=2001997>. Tarikh capaian pada 26 Mac 2012.
- 12 Di petik daripada Mohammad Hashim Kamali, 1998. *Freedom of Expression in Islam*. Kuala Lumpur: Ilmiah Publishers Sdn. Bhd. hlm. 87.
- 13 Ahmad F. Yousif, “Religious Freedom, Minorities, and Islam: A Challenge to Modern Theory of Pluralism” dlm. *Jurnal IKIM* 7:1, hlm 62- 66, January/June 1999.

Ada pihak mengakui mengenai kesukaran negara untuk tidak mencampurkan hal agama dengan sistem pemerintahan. Oleh itu, kebanyakan negara bukan Islam mengehendkan manifestasi ajaran agama namun cuba untuk tidak mencampuri urusan penukaran agama yang dianggap sebagai hak dan urusan dalaman individu.¹⁴ Sehubungan itu, tidak semua negara menerima pakai instrumen antarabangsa seperti UDHR 1948 dan ICCPR 1966 yang membolehkan individu menukar agama tanpa halangan. Negara Islam seperti Arab Saudi tidak menerima UDHR 1948 atas alasan Islam melarang keras umatnya meninggalkan agama Islam. Pakistan yang juga sebuah negara Islam walau bagaimanapun menyokong peruntukan UDHR 1948 atas alasan Islam juga menggalakkan kebebasan beragama namun tetap tegas dalam mengenakan hukuman mandatori bagi mereka yang murtad di bawah undang-undang jenayah negara berkenaan bersesuaian dengan kewujudan Pakistan sebagai negara Islam dalam Perlembagaan.¹⁵

PERMULAAN PERTIKAIAN MENGENAI KEBEBASAN BERAGAMA DI MALAYSIA

Pertikaian mengenai isu agama telah lama wujud sejak zaman penjajahan Inggeris lagi. Hal ini demikian kerana agama Islam mendapat pengiktirafan Inggeris sebagai terpakai dalam soal peribadi masyarakat Tanah Melayu pada masa tersebut.¹⁶ Isu agama termasuklah hak menukar agama diakui masih wujud secara berterusan dan sukar dibendung selagi undang-undang sedia ada tidak diperkemas.¹⁷ Dahulunya, isu agama timbul dalam kes yang melibatkan kesahataran anak seperti *Ainan bin Mahmud lwn Syed Abu Bakar*,¹⁸ apabila mahkamah telah menggunakan seksyen 112 Enakmen Keterangan dalam menentukan kesahataran anak dan tidak menggunakan

14 Abdul Aziz Bari, "Freedom of Religion in Malaysia: It Is Not Complicated" dlm. *The Law Review* hlm 263, 2005, berpendapat bahawa secara praktikal tidak ada masyarakat dan negara di dunia ini yang dapat memisahkan antara agama dengan negara secara mutlak. Hal ini juga diakui oleh Peter W. Edge, 2006. *Religion and Law an Introduction*. England: Ashgate Publishing Limited. hlm. 1 dan Roger Trigg, 2007. *Religion in Public Life: Must Faith Be Privatized*. New York: Oxford University Press. hlm. 9, 190-208. Ronald Dworkin, 1977. *Taking Rights Seriously*. Massachusetts: Harvard University Press. hlm. 185-91 mengakui bahawa pemerintah masih boleh campur tangan melalui undang-undang dalam mengehendkan manifestasi agama sekiranya bertentangan dengan kepentingan masyarakat umum.

15 Mohamed Azam Mohamed Adil, "Hak Tukar Agama dalam Perlembagaan Malaysia: Konflik antara Kebebasan Beragama dan Hukum Islam" dlm. *Jurnal Syariah* 11:1, hlm. 26, Januari 2003. Pada tahun 1972, Piagam Pertubuhan Negara-Negara Islam mengisytiharkan bahawa peruntukan mengenai hak asasi manusia seperti yang terkandung dalam undang-undang antarabangsa adalah selari dengan nilai-nilai Islam.

16 Ahmad Mohamed Ibrahim, 1997. *Pentadbiran Undang-Undang Islam di Malaysia*. Kuala Lumpur: IKIM, hlm. vii. Kes *Ramah lwn Laton* [1927] 6 *FMSLR* 128.

17 SUHAKAM, "The Rights of Conversion and its Effect in Relation to Human Rights" dlm. *Malaysian Journal of Human Rights* 4, hlm. 24-55, 2008.

18 [1939] 1 *MLJ* 209.

undang-undang Islam. Begitu juga dalam kes penjagaan anak *In the Matter of Omar bin Shaik Salleh (M) and Hanisah binte Salleh (F) Infants*¹⁹ Mahkamah telah mengetepikan undang-undang Islam dan memutuskan penjagaan dengan melihat kepada kebajikan kanak-kanak terlibat.

Pertikaian mengenai kebebasan beragama pula muncul dengan kes *Re Maria Hertogh*.²⁰ Mahkamah Tinggi Singapura dalam kes ini memutuskan bahawa ibu bapa asal mempunyai hak penjagaan dan menentukan agama kanak-kanak berkenaan. Walaupun hasrat kanak-kanak dalam kes ini untuk terus tinggal di Tanah Melayu bersama ibu angkatnya dan kekal dalam agama Islam, mahkamah mengambil kira faktor umur kanak-kanak terbabit yang baru berusia 13 tahun. Walaupun melibatkan isu kebebasan agama kanak-kanak di bawah umur 18 tahun, kes ini boleh digunakan bagi melihat permulaan timbulnya isu kebebasan beragama di Malaysia.²¹

Selepas lebih 10 tahun, kes *Re Mohamed Said Nabi, Decd*²² diputuskan oleh Mahkamah Tinggi Singapura melibatkan pertikaian mengenai wasiat si mati seterusnya keperluan untuk penentuan status agama si mati. Mahkamah telah memutuskan bahawa agama si mati ialah Islam. Keputusan sedemikian dibuat kerana si mati yang telah dilahirkan sebagai seorang Islam, tidak dibuktikan telah memeluk agama lain. Bukti bahawa si mati tidak mengikut ajaran Islam tidak mencukupi bagi memutuskan beliau telah meninggalkan Islam dan memeluk agama lain. Hakim Chua J. merujuk takrifan perkataan *profess* atau menganuti dan menurut *Shorter Oxford English Dictionary*, “*profess*” bermaksud: “untuk mengesahkan, atau mengisytiharkan iman seseorang secara dalaman atau setia kepada (agama, prinsip, Tuhan atau dewa dan lain-lain”. Oleh itu, tindakan dan perbuatan si mati yang meninggalkan suruhan agama seperti solat dan tidak mengikut ajaran agama dengan meminum arak dan sebagainya hanya menjadikan beliau seorang Muslim yang tidak baik tetapi tidak mencukupi untuk memutuskan si mati telah meninggalkan Islam.

Pertikaian berlanjutan dengan beberapa kes selepas itu mengenai kebebasan beragama yang melibatkan penukaran agama kanak-kanak seperti kes *Teoh Eng Huat lwn Kadi Pasir Mas dan seorang lagi*²³; penentuan status

19 [1948] 14 *MLJ* 186.

20 [1951] *MLJ* 164. Professor Aziz Bari melihat kes *Re Susie Teoh* sebagai kes pertama mengenai kebebasan beragama. Abdul Aziz Bari, “Hak Asasi Dalam Perlembagaan Malaysia: Ruang Lingkup dan Masalahnya” dlm. *Jurnal Syariah* 10:1, hlm 62, Januari 2002.

21 Tan Sri Profesor Ahmad Ibrahim, “Kedudukan Islam dalam Perlembagaan Malaysia” dlm. <http://www.islam.gov.my/buu/artikel2.html>. page 14. Capaian pada 10 Oktober 2008. Walau bagaimanapun, mahkamah rayuan Singapura telah mengakui bahawa anak perempuan dalam kes tersebut telah memeluk agama Islam sungguhpun umurnya baru 13 tahun.

22 [1965] 1 *MLJ* 121

23 [1990] 2 *MLJ* 301.

agama si mati seperti kes *Dalip Kaur* lwn *Pegawai Polis Daerah, Balai Polis Daerah Bukit Mertajam & Anor*²⁴; hak kebebasan beragama bagi pemohon yang masih hidup seperti kes *Daud Mamat & Ors.* lwn *Majlis Agama/Adat & Anor*,²⁵ *Lina Joy* lwn *Majlis Agama Islam Wilayah Persekutuan*²⁶ sehinggalah kes *Majlis Agama Islam Pulau Pinang* lwn *Siti Fatimah Tan*²⁷ dan penentuan agama anak apabila seorang daripada pasangan memeluk Islam seperti kes *Subashini Rajasingam* lwn *Saravanan Thangthoray & Other Appeals*.²⁸ Terkini, isu kebebasan beragama di Malaysia terus menonjol dalam isu penggunaan kalimah Allah oleh gereja dan penganut Kristian²⁹ serta dukungan sesetengah pihak terhadap kesamaan antara semua agama di Malaysia (pluralisme agama).³⁰ Isu kebebasan beragama juga membawa kepada konflik bidang kuasa mahkamah sivil dan syariah yang masih berterusan sehingga sekarang.³¹

Jika dilihat kes tersebut kebanyakannya membabitkan masuk dan keluar daripada agama Islam. Terjadinya demikian kerana di Malaysia agama Islam menjadi anutan sebahagian besar rakyatnya yang berbangsa Melayu³² dan agama ini merupakan agama rasmi bagi Persekutuan. Oleh itu, sebarang isu mengenai keluar masuk agama Islam mendapat perhatian rakyat dan menjadi isu yang sensitif untuk dibincangkan.

Tidak dinafikan bahawa fenomena tukar agama juga wujud dalam agama lain selain Islam, namun begitu kedudukannya tidak sama seperti keluar dan masuk Islam kerana di Malaysia bagi kaum lain mereka tertakluk pada satu undang-undang yang sama, iaitu undang-undang sivil sedangkan Islam mempunyai sistem undang-undang yang berbeza, terpakai kepada penganutnya dan ditadbir di bawah enakmen setiap negeri. Disebabkan pemakaian undang-undang berbeza dan juga kedudukan murtad dalam

24 [1991] 3 CLJ 2768.

25 [2001] 2 CLJ 161.

26 [2004] 6 CLJ 242, [2005] 4 CLJ 666 dan [2005] 4 ShLR 81 dan [2007] 3 CLJ 557.

27 [2009] 1 CLJ (Sya) 162.

28 [2008] 2 CLJ 1.

29 *Titular Roman Catholic Archbishop of Kuala Lumpur* lwn *Menteri Dalam Negeri & Ors.* [2014] 6 CLJ 541.

30, 2014. "Perlembagaan Tolak Pluralisme Agama" dlm. http://www.bharian.com.my/bharian/articles/Perlembagaan_tolakplur... Tarikh capaian pada 5 Ogos 2014.

31 *Saravanan a/l Balakrishnan* lwn *Ketua Pengarah Pendaftaran Negara* [2012] 1 MLJ 707. *Indira Gandhi Mutho* lwn *Pengarah Jabatan Agama Islam Perak & Ors* [2013] 7 CLJ 82 dan *Indira Gandhi* lwn *Patmanathan Krishnan* [2014] 1 LNS 559.

32 Islam merupakan agama paling ramai dianuti di Malaysia dengan 61.3 peratus daripada populasi. Sumber Jabatan Perangkaan Malaysia, Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia. Julai 2010 dlm. http://www.statistics.gov.my/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=1215%3Apopulation-distribution-and-basic-demographic-characteristic-report-population-and-housing-census-malaysia-2010-updated-2972011&catid=130%3Apopulation-distribution-and-basic-demographic-characteristic-report-population-and-housing-census-malaysia-2010&lang=bn.

Islam serta beberapa faktor lain telah menyebabkan keluar dan masuk Islam mendapat perhatian berbeza dan menjadi suatu isu yang besar.³³

SIFAT NEGARA DAN KAITANNYA DENGAN AMALAN KEBEBASAN BERAGAMA

Sifat sesebuah negara sama ada negara berbentuk teokratik³⁴ (*theocratic*) atau sekular menentukan tahap liputan hak kebebasan beragama khususnya hak untuk menukar agama. Hakikat ini diakui wujud di Malaysia apabila sifat negara ini dijadikan sebagai asas amalan dalam mengiktiraf hak untuk menukar agama.³⁵ Dari segi amalan menukar agama di Malaysia, masih wujud kekaburan dalam meletakkan hak tersebut kerana etnik Melayu yang beragama Islam dikenakan aturan tertentu dalam melaksanakan hak untuk menukar agama sedangkan etnik lain bebas untuk menukar agama. Halangan hanya wujud dari segi sosial dan bukannya perundangan. Keadaan ini wujud kerana di Malaysia, etnik yang berbeza dikawal oleh dua sistem undang-undang yang berbeza mengenai kepercayaan beragama, iaitu undang-undang negara dan undang-undang agama masing-masing.³⁶

Perkara 3(1) Perlembagaan Persekutuan yang memperuntukkan Islam sebagai agama rasmi Persekutuan di samping ugama-ugama lain yang boleh diamalkan secara aman dan damai menentukan sifat negara ini. Peruntukan ini telah ditafsirkan oleh penulisan terdahulu yang boleh dibahagikan kepada beberapa aliran perbincangan. Pertamanya penulisan yang menganjurkan Malaysia sebagai negara yang memberikan keistimewaan kepada agama Islam. Oleh itu, Malaysia tidak boleh dilihat sebagai sebuah negara sekular, sebaliknya sebagai sebuah negara yang mengamalkan undang-undang syariah terhadap masyarakat Islam dalam beberapa perkara termasuklah penukaran agama.³⁷ Pandangan bahawa Malaysia bukan negara sekular telah diutarakan juga oleh beberapa penulisan terdahulu.³⁸

33 Chandra Muzaffar, 2008. *Religion and Identity in a Globalising World*. Kuala Lumpur: Institute of Diplomacy and Foreign Relations (IDFR), hlm. 13. Lihat perbincangan mengenai kepekaan masyarakat terhadap identiti Islam.

34 Negara teokratik ialah negara yang agama berkait dengan kerajaan. Secara literal bermaksud "pemerintahan oleh Tuhan". Undang-undang Tuhan ialah undang-undang utama negara dan dijalankan oleh orang-orang yang merupakan ahli agama, iaitu ejen kepada Tuhan di dunia.

35 Ann Wang Seng, 2010. *Murtad, Jangan Pandang Sebelah Mata*. Kuala Lumpur: Mustread Sdn. Bhd. hlm. 78-79; dan Kevin Tan, Yeo dan Lee, 1994. *Constitutional Law in Malaysia and Singapore*. Kuala Lumpur: Malayan Law Journal, hlm. 686.

36 Shamrahayu A. Aziz, "Muslims Right to Freedom of Religion in Malaysia: Piercing through the Confusion and Contradictions", [2007] 7 *MLJ* cxxvi.

37 Shamrahayu A Aziz, "Some thoughts on the Relationship Between Law and Religion in Malaysia", [2009] 1 *CLJ* xix.

38 Tan Sri Professor Ahmad Ibrahim, "Kedudukan Islam dalam Perlembagaan Malaysia" dlm. <http://www.islam.gov.my/buu/artikel2.html>. Capaian pada 10 Oktober 2008. Abdul Aziz Bari, "Murtad dalam Konteks Kebebasan Beragama di Malaysia" dlm. *Jurnal Undang-Undang dan Masyarakat* 3, hlm 56-61, 1999. FUU, UKM.

Kedua, pandangan bahawa Malaysia bukan negara Islam diutarakan oleh L.A Sheridan³⁹ dan juga Ahmad Masum.⁴⁰ Malaysia juga dikatakan sebagai sebuah negara *religio-secular*, iaitu negara Islam sederhana bagi penganut Islam, manakala bagi golongan bukan Islam pula undang-undang sekular diguna pakai.⁴¹

Ketiga, penulisan ini yang mengambil pandangan bahawa Malaysia berada di tengah-tengah, iaitu antara negara teokratik dan sekular dan dinamakan sebagai negara yang mempunyai Perlembagaan berbentuk hibrid.⁴² Perlembagaan Malaysia dikatakan berbentuk hibrid dengan kewujudan Perkara 3(1) mengiktiraf Islam sebagai ugama rasmi dan pada masa yang sama mengiktiraf kebebasan penganut agama lain dalam menganuti dan mengamalkan agama mereka.

Sifat negara sama ada negara itu negara Islam, sekular atau hibrid telah mempengaruhi amalan kebebasan beragama di Malaysia. Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan yang memperuntukkan kebebasan beragama ditafsirkan berasaskan sifat negara ini, iaitu sebuah negara yang meletakkan Islam sebagai agama rasmi dan Islam berada dalam kedudukan istimewa. Contohnya Fasal (4) yang membolehkan negeri mengadakan undang-undang menghalang sebaran agama selain Islam kepada orang Islam mengukuhkan kedudukan Islam di tempat berbeza daripada agama lain. Perkara 11(1) telah ditafsirkan oleh pelbagai pihak dari segi hak untuk menukar agama sesuai dengan amalan yang sedia wujud di Malaysia. Masih wujud kekeliruan dalam penulisan mengenai cakupan hak di bawah Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan sama ada membenarkan individu menukar agama daripada agama sedia dianuti kepada agama lain mengikut pilihan masing-masing khususnya melibatkan individu yang ingin keluar atau masuk Islam. Keadaan ini wujud kerana di Malaysia, undang-undang syariah terpakai kepada orang Islam dan dilaksanakan melalui enakmen pada peringkat negeri selaras dengan peruntukan Senarai 2 Jadual Kesembilan.

Wujud juga hujah yang mengatakan walaupun Islam berada di kedudukan tertinggi di Malaysia, tidak wujud justifikasi dalam menyekat kebebasan menukar agama kerana anutan agama merupakan persoalan

39 L.A Sheridan, "The Religion of the Federation", [1988] 2 *MLJ* xiii.

40 Ahmad Masum, "Freedom of Religion Under The Malaysian Federal Constitution", [2009] 2 *CLJ* i.

41 Mohd Altaf Hussain Ahangar, "Freedom of Religion in Malaysia: The Realistic Appraisal", dlm. *The Law Review* 400, 2008.

42 Shad Saleem Faruqi, 2008. *Document of Destiny: The Constitution of the Federation of Malaysia*. Selangor: Star Publications (Malaysia) Bhd. hlm. 122. Lee Min Choon, 1999. *Freedom of Religion in Malaysia*. Kuala Lumpur: Kairos Research Centre Sdn. Bhd. hlm. 23. Hibrid bermaksud negara yang mempunyai agama rasmi, manakala "teokratik" bermaksud negara yang melaksanakan hukum Pencipta.

dalam seseorang individu yang tidak dapat dilihat. Sebaliknya, keluar atau masuk Islam hanya melibatkan isu pentadbiran sahaja seperti meletakkan perkataan “Islam” dalam kad pengenalan diri orang Islam di Malaysia.⁴³

TAFSIRAN PENULIS TERDAHULU MENGENAI HAK MENUKAR AGAMA DI BAWAH PERKARA 11(1) PERLEMBAGAAN PERSEKUTUAN

Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan memperuntukkan bahawa “Tiap-tiap orang adalah berhak menganuti dan mengamalkan ugamanya dan tertakluk kepada Fasal (4) mengembangkan ugamanya”.

Peruntukan ini mengiktiraf kewujudan pelbagai agama dalam masyarakat dan juga menjadi peruntukan yang selalu digunakan apabila hak kebebasan beragama dinafikan. Terdapat perdebatan sama ada peruntukan Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan ini mengiktiraf hak untuk menukar agama bagi semua warganegara Malaysia tanpa mengira agama.

Antara pihak yang mengusulkan bahawa Perkara 11(1) memperuntukkan kebebasan dalam menukar agama bagi semua warganegara ialah Lee Min Choon.⁴⁴ Pandangan ini juga dikongsi oleh Ahmad Masum. Menurut beliau Perkara 11(1) cukup luas untuk membenarkan individu keluar agama. Namun begitu, masih timbul banyak kekeliruan apabila membincangkan isu murtad. Perkara 11(4) yang memperuntukkan sekatan terhadap pengembangan agama lain terhadap orang Islam menurut beliau, tidak menghalang orang Islam daripada belajar tentang agama lain secara sukarela. Undang-undang syariah pada peringkat negeri juga mengiktiraf murtad dengan menyimpan daftar mereka yang keluar Islam dan mereka yang memeluk Islam.⁴⁵ Walaupun hak untuk keluar agama tidak dinyatakan secara jelas sebagaimana dalam instrumen antarabangsa, Perkara 11(1) dikatakan tetap meliputi hak kebebasan menukar agama kerana peruntukan kebebasan beragama tidak bermakna tanpa hak untuk menukar agama. Walaupun halangan seakan-akan wujud bagi orang Islam dalam melaksanakan hak untuk menukar agama, tiada halangan bagi mereka yang menukar agama secara sukarela dan telah mencapai umur 18 tahun.⁴⁶

43 Mohd. Asri Zainul Abidin, “Murtad: Antara Emosi dan Realiti”, *Utusan Malaysia*, 3 Julai 2007 dlm. <http://www.utusan.com.my>. Capaian pada 28 Jun 2011.

44 Lee Min Choon, 1999. *Freedom of Religion in Malaysia*. Kuala Lumpur: Kairos Research Centre. hlm. 37-54.

45 Ahmad Masum, “Freedom of Religion Under The Malaysian Federal Constitution”, [2009] 2 *CLJ*.

46 Shad Saleem Faruqi, 2008. *Document of Destiny: The Constitution of the Federation of Malaysia*. Selangor: Star Publications (Malaysia) Bhd. hlm. 140-43.

Walaupun Malaysia tidak menerima UDHR 1946 dan ICCPR 1966, instrumen ini dikatakan tetap terpakai di Malaysia melalui seksyen 4(4) Akta SUHAKAM 1999.⁴⁷ Oleh itu, hak untuk menukar agama adalah wujud bagi semua warganegara Malaysia di bawah Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan walaupun peruntukan melalui perkataan yang digunakan tidak menyebut secara langsung perkataan “memilih” atau “menukar”. Kebebasan beragama adalah sangat penting bagi Malaysia yang mempunyai masyarakat berbilang etnik, dan sekatan terhadap kebebasan beragama di Malaysia di bawah Perkara 11(1) hanya dari segi sebaran atau pengembangan agama lain terhadap orang Islam berdasarkan peruntukan Fasal (4).⁴⁸

Hak semua warganegara untuk menukar agama adalah wujud secara tersirat dalam Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan.⁴⁹ Menafikan hak orang Melayu atau Islam untuk keluar agama bermaksud menafikan juga hak orang bukan Islam untuk masuk Islam. Hak untuk menukar agama perlu diberikan sama rata antara semua ahli masyarakat tanpa mengira etnik dan agama.⁵⁰

Ada penulis berpandangan bahawa Perkara 11(1) tidak memperuntukkan hak bagi orang Islam untuk keluar Islam atas alasan kewujudan Perkara 11(4) yang membenarkan pihak berkuasa negeri mengadakan undang-undang menyekat pengembangan agama lain terhadap orang Islam.⁵¹ Walau bagaimanapun, kedudukan ini tidak jelas dan pindaan masih perlu dibuat terhadap Perlembagaan Persekutuan sekiranya undang-undang Islam berkaitan dengan jenayah murtad ingin dilaksanakan di Malaysia.⁵²

Secara umumnya, penulisan terdahulu tidak menafikan hak untuk menukar agama sebagai wujud di bawah Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan kerana perbincangan lebih kepada sekatan yang dikenakan di bawah enakmen negeri.⁵³ Hakikatnya, bagi orang Islam aturan dikenakan melalui enakmen negeri sebelum seseorang diisytiharkan sebagai telah keluar daripada agama Islam. Hal ini terbukti apabila negeri menyimpan

47 B Lobo, “Does the Law of Human Rights Pervade All Malaysian Law in View of Part II of the Federal Constitution”, [2007] 6 *CLJ* i.

48 Andrew Harding, 1996. *Law, Government and the Constitution in Malaysia*. Kuala Lumpur: Malayan Law Journal Sdn. Bhd. hlm. 201.

49 Nurjaanah Abdullah @ Chew Li Hua, “Legislating Faith in Malaysia”, [2001] Sing. J. Legal Stud. hlm. 264.

50 Mohd Altaf Hussain Ahangar, “Freedom of Religion in Malaysia: The Realistic Appraisal”, [2008] *The Law Review*, hlm 400.

51 Shamrahayu A. Aziz, “Apostacy and Religious Freedom: A Response to Thio Li-Ann”, [2007] 2 *MLJ* hlm x.

52 Abdul Aziz Bari, “Perlaksanaan Islam Melalui Kerangka Perlembagaan dan Perundangan Malaysia – Masalah dan Potensinya” dlm. *Jurnal Undang-Undang IKIM* 3:2, hlm 98, July-December 1999.

53 Mohd Hashim Kamali, 2000. *Islamic Law in Malaysia: Issues and Developments*. Ilmiah Publishers, Kuala Lumpur. hlm. 207-09. Mohd Altaf Hussain Ahangar, “Freedom of Religion in Malaysia: The Realistic Appraisal”, [2008] *The Law Review* 400.

daftar bagi mereka yang keluar Islam. Ada negeri yang memperuntukkan perisytiharan keluar Islam yang dilakukan tanpa mendapatkan keizinan mahkamah syariah adalah satu kesalahan menghina Islam.⁵⁴ Tiada penafian hak untuk keluar agama sekiranya dilaksanakan menurut enakmen negeri. Aturan yang dikenakan terhadap orang Islam ini bersesuaian dengan amalan di Malaysia yang mengiktiraf pemakaian undang-undang syariah terhadap orang-orang Islam. Kewujudan aturan ini juga menyebabkan kekeliruan apabila segelintir pihak berpandangan bahawa hak untuk menukar agama bagi orang Islam dinafikan sama sekali di Malaysia.⁵⁵ Tidak dinafikan bahawa orang Islam mengalami kesukaran untuk keluar Islam di Malaysia namun hal ini bukanlah sesuatu yang mustahil.⁵⁶

ULASAN DAN PANDANGAN

Perbincangan tersebut memperlihatkan dua aliran pandangan, iaitu pertama; penulisan yang menyatakan bahawa Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan mengiktiraf hak untuk menukar agama bagi semua warganegara manakala kedua; penulisan yang menafikan hak untuk menukar agama sebagai wujud bagi orang Islam di Malaysia. Jika diteliti penulisan yang mengatakan bahawa penukaran agama dibenarkan di bawah Perkara 11(1) juga mengiktiraf pemakaian aturan dalam melaksanakan hak ini bagi orang Islam di bawah enakmen negeri manakala penulisan yang menafikan hak menukar agama sebagai wujud juga bersandarkan aturan yang dikenakan terhadap orang Islam di Malaysia dalam melaksanakan hak ini.

Walaupun penulisan terdahulu berbeza pandangan dari segi sifat negara dan cakupan hak di bawah Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan, sama ada mengiktiraf hak untuk menukar agama, pada pengakhirannya hanya satu kesimpulan yang boleh dibuat. Tafsiran membawa maksud yang disepakati, iaitu Perkara 11(1) Perlembagaan Persekutuan memperuntukkan hak untuk menukar agama bagi semua warganegara tanpa mengira agama walaupun dengan ketiadaan perkataan “menukar” atau “memilih” agama dalam peruntukan.

54 Mengisytiharkan diri keluar Islam tanpa mengikut aturan bukanlah satu kesalahan per se di bawah enakmen negeri tetapi hal ini tergolong dalam kesalahan menghina Islam. Contoh Seksyen 63 Enakmen Kesalahan Syariah (Negeri Melaka) 1991.

55 Salbiah Ahmad, 2007. *Critical Thoughts on Islam, Rights and Freedom in Malaysia*. Selangor: SIRD. hlm. 209-13. Edmund Bon, “Why are We So Complicated” dlm. *The Law Review* 2005, hlm 58.

56 Shad Saleem Faruqi, 2008. *Document of Destiny: The Constitution of the Federation of Malaysia*. Selangor: Star Publications (Malaysia) Bhd. hlm. 145. Penukaran agama tidak boleh dilakukan secara unilateral. Faridah Jalil dan Rohizan Halim, “Bukti Amalan dalam Penentuan Status Agama: Pendirian Mahkamah”, [2011] 4 *QLR* 27.

Amalan di Malaysia tidak menafikan hak untuk menukar agama dan dengan itu penukaran agama bukan merupakan satu persoalan di bawah Perlembagaan Persekutuan kerana hak itu wujud dan diberikan kepada semua individu. Amalan mengenakan aturan bagi orang Islam dalam mendapatkan perisytiharan keluar Islam melibatkan pemakaian undang-undang peribadi orang Islam di bawah enakmen syariah negeri masing-masing. Aturan yang dikenakan tidak bertentangan dengan Perlembagaan Persekutuan memandangkan sifat negara yang mengiktiraf Islam sebagai agama rasmi serta Senarai 2 Jadual Kesembilan yang meletakkan hak perundangan kepada kerajaan negeri dalam hal ehwal Islam walaupun tidak semua negeri mempunyai peruntukan yang komprehensif berkaitan keluar Islam.⁵⁷

KESIMPULAN

Amalan kebebasan dalam menukar agama adalah berbeza antara sebuah negara dengan negara yang lain. Justifikasi amalan kebebasan beragama adalah berasaskan sifat negara itu sendiri sama ada berbentuk teokratik, sekular atau hibrid. Di Malaysia, Perlembagaan berbentuk hibrid memberikan justifikasi terhadap amalan meletakkan aturan bagi orang Islam dalam kebebasan untuk menukar agama yakni keluar daripada Islam kerana aturan yang dikenakan bukanlah bersifat penafian hak.

Kesimpulannya, pemilihan atau penukaran agama bagi orang Islam dibenarkan di Malaysia, namun wujud kesukaran untuk melaksanakannya. Hal ini bergantung pada pemenuhan prosedur yang telah ditetapkan di bawah enakmen negeri dan tidak semua individu berjaya mendapatkannya.⁵⁸

RUJUKAN

Abdul Aziz Bari, 2005. *Islam dalam Perlembagaan Malaysia*. Selangor: Intel Multimedia and Publication.

Abdul Aziz Bari, "Freedom of Religion In Malaysia: It is not Complicated" dlm. *The Law Review*, 2005. Sweet & Maxwell Asia.

Abdul Aziz Bari, "Hak Asasi dalam Perlembagan Malaysia: Ruang Lingkup dan

57 Hanya di Negeri Sembilan yang mempunyai peruntukan jelas mengenai prosedur keluar Islam, iaitu melalui seksyen 119 Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Sembilan) 2003 juga bidang kuasa Mahkamah Syariah dalam membuat perisytiharan status agama seseorang di bawah seksyen 61 enakmen yang sama.

58 Faridah Jalil dan Rohizan Halim' "Bukti Amalan dalam Penentuan Status Agama: Pendirian Mahkamah", [2011] 4 QLR 27.

- Masalahnya” dlm. *Jurnal Syariah* 10:1 Januari 2002.
- Abdul Aziz Bari, “Murtad dalam Konteks Kebebasan Beragama di Malaysia”, *Jurnal Undang-undang dan Masyarakat* 3, 1999. FUU UKM.
- Abdul Aziz Bari, “The Jurisdiction of Syariah Courts and The Right to Freedom of Religion under the Federal Constitution Daud Mamat & Ors v. Majlis Agama/ Adat & Anor” dlm. *IIUM Law Journal* 9:1, 2001.
- Abdul Aziz Bari, “Islam in The Federal Constitution: A Commentary on the Decision of Meor Atiqulrahman”, [2000] 2 *MLJ* cxxix.
- Abdul Aziz Bari, “The Test to Apply in Claims of Right to Religious Freedom under the Constitution: The Rulings in Fatimah bte Sihi & Ors lwn Meor Atiqulrahman bin Ishak & Ors.” dlm. *The Law Review* 2006. Sweet & Maxwell Asia.
- Abdul Aziz Bari, “Perlaksanaan Islam Melalui Kerangka Perlembagaan dan Perundangan Malaysia – Masalah dan Potensinya” dlm. *Jurnal Undang-undang IKIM* 3:2, July-December 1999.
- Abm. Mahbulul Islam, 2002. *Freedom of Religion in Shariah: A Comparative Analysis*. Kuala Lumpur: A.S. Noordeen.
- Ahmad F. Yousif, “Religious Freedom, Minorities, and Islam: A Challenge to Modern Theory of Pluralism” dlm. *Jurnal IKIM* 7:1, January/June 1999.
- Ahmad Ibrahim, “Kedudukan Islam dalam Perlembagaan Malaysia” dlm. <http://www.islam.gov.my/buu/artikel2.html>. page 14. [Capaian 10 Oktober 2008].
- Ahmad Masum, “Freedom of Religion Under The Malaysian Federal Constitution”, [2009] 2 *CLJ* i.
- Ahmad Mohamed Ibrahim, 1997. *Pentadbiran Undang-Undang Islam di Malaysia*. Kuala Lumpur: IKIM.
- Andrew Harding, 1996. *Law, Government and the Constitution in Malaysia*. Kuala Lumpur: Malayan Law Journal Sdn. Bhd.
- Andrew J. Harding, 1993. “Islam and Public Law in Malaysia: Some Reflections in the Aftermath of Susie Teoh’s Case”, dlm. Chibli Mallat (pnyt.) *Islam and Public Law*. London: Graham & Trotman.
- Ann Wang Seng, 2010. *Murtad, Jangan Pandang Sebelah Mata*. Kuala Lumpur: Mustread Sdn. Bhd.
- B Lobo, “Does the Law of Human Rights Pervade All Malaysian Law in View of Part II of the Federal Constitution”, [2007] 6 *CLJ* i.
- Chandra Muzaffar, 2008. *Religion and Identity in a Globalising World*. Kuala Lumpur: Institute of Diplomacy and Foreign Relations (IDFR).
- Chibli Mallat (pnyt.), 1993. *Islam and Public Law*. London: Arab and Islamic Law Series, Graham & Trotman.

- ECLJ, "International Legal Protection of the Right to Choose One's Religion and Change One's Religious Affiliation" dlm. *ACLJ* September 2007.
- Edmund Bon, "Why Are We So Complicated" dlm. *The Law Review* 2005.
- Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Sembilan) 2003 dlm. www.esyariah.gov.my/esyariah. [Capaian 11 September 2012].
- Farid Sufian Shuaib, 2005. *Murtad: Kedudukannya di Sisi Islam dan Perlembagaan*. Selangor: Intel Multimedia and Publication.
- Faridah Jalil dan Rohizan Halim, "Bukti Amalan dalam Penentuan Status Agama: Pendirian Mahkamah", [2011] 4 *QLR* 27.
- <http://www.udhr.org/UDHR/default.htm>. [Capaian 3 Ogos 2009].
- <http://ww2.ohcr.org/english/law/ccpr.htm>. [Capaian 3 Ogos 2009].
- Jabatan Perangkaan Malaysia, Banci Penduduk Dan Perumahan Malaysia dari http://www.statistics.gov.my/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=1215%3Apopulation-distribution-and-basic-demographic-characteristic-report-population-and-housing-census-malaysia-2010-updated-2972011&catid=130%3Apopulation-distribution-and-basic-demographic-characteristic-report-population-and-housing-census-malaysia-2010&lang=bm. [7 Disember 2011].
- John Locke, 2000. *Two Treaties of Government*. Hamilton, Ont.: McMaster University, dlm. <http://site.ebrary.com.lib.uum.Doc?id=2001997>. [Capaian 26 Mac 2012].
- Kevin Tan, Yeo dan Lee, 1994. *Constitutional Law in Malaysia & Singapore*. Kuala Lumpur: Malayan Law Journal.
- L.A. Sheridan, "The Religion of the Federation", [1988] 2 *MLJ* xiii.
- Laura Dudley Jenkins, "Legal Limits on Religious Conversion in India" dlm. <http://www.law.duke.edu/journals/lcp>. [Capaian 5 Mei 2011].
- L.B. Curzon, 2006. *Dictionary of Law*. Sixth Edition. Selangor: ILBS.
- Lee Min Choon, 1999. *Freedom of Religion in Malaysia*. Kuala Lumpur: Kairos Research Centre Sdn. Bhd.
- Mohd Altaf Hussain Ahangar, "Freedom of Religion in Malaysia: The Realistic Appraisal" dlm. *The Law Review* 2008.
- Mohd. Asri Zainul Abidin, "Murtad: Antara Emosi dan Realiti", Utusan Malaysia, 3 Julai 2007 dlm. <http://www.utusan.com.my>. [Capaian 28 Jun 2011].
- Mohamed Azam Mohamed Adil, "Hak Tukar Agama dalam Perlembagaan Malaysia: Konflik Antara Kebebasan Beragama dan Hukum Islam" dlm. *Jurnal Syariah* 11:1, Januari 2003.
- Mohammad Hashim Kamali, 1998. *Freedom of Expression in Islam*. Kuala Lumpur: Ilmiah Publishers Sdn. Bhd.

- Mohd Hashim Kamali, 2000. *Islamic Law in Malaysia: Issues and Developments*. Kuala Lumpur: Ilmiah Publishers Sdn. Bhd.
- Mohammad Imam, "Freedom of Religion under Federal Constitution of Malaysia. A Reappraisal", (1994) 2 *CLJ* Ixxxii (June).
- Nurjaanah Abdullah @ Chew Li Hua, "Legislating Faith in Malaysia", [2001] *Sing. J. Legal Stud.* 264.
- Oxford Fajar. 2001. *Advance Learner's English – Malay Dictionary*. Selangor: Fajar Bakti Sdn. Bhd.
- Perlembagaan Persekutuan.
- "Perlembagaan Tolak Pluralisme Agama" dari http://www.bharian.com.my/bharian/articles/Perlembagaan_tolakplur... [Capaian pada 5 Ogos 2014].
- Peter W. Edge, 2006. *Religion and Law an Introduction*. England: Ashgate Publishing Limited.
- Roger Trigg, 2007. *Religion in Public Life: Must Faith Be Privatized*. New York: Oxford University Press.
- Ronald Dworkin, 1977. *Taking Rights Seriously*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Salbiah Ahmad, 2007. *Critical Thoughts on Islam, Rights and Freedom in Malaysia*. Selangor: SIRD.
- Shad Saleem Faruqi, 2008. *Document of Destiny; The Constitution of the Federation of Malaysia*. Selangor: Star Publications (Malaysia) Bhd.
- Shamrahayu A. Aziz, "Muslims Right to Freedom of Religion in Malaysia: Piercing Through the Confusion and Contradictions", [2007] 7 *MLJ* cxxvi.
- Shamrahayu A Aziz, "Some thoughts on the Relationship Between Law and Religion in Malaysia", [2009] 1 *CLJ* xix.
- Shamrahayu A. Aziz, "Apostacy and Religious Freedom: A Response to Thio Li-Ann", [2007] 2 *MLJ* hlm x.
- Sir Alfred Denning, 1949. *Freedom Under The Law*. The Hamlyn Lectures First Series. London: Stevens & Sons Limited.
- SUHAKAM, "The Rights of Conversion and its Effect in Relation to Human Rights" dlm. *Malaysian Journal of Human Rights* 4:24-55, 2008.
- The Hon Justice Michael Kirby, "Fundamental Human Rights and Religious Apostacy- The Malaysian Case of Lina Joy" dlm. *Griffith Law Review*, 17:1, 168, 2008.